

Anar Caravanserai, Kerman Province

Mohammad Hossein Azizi Kharanaghi ¹, Sahar Darvish Khezri ², Sepideh Jamshidi Yeganeh ³, Afshin Akbari ²

¹ Assistant Professor, Archaeological Research Center (ICAR), Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran.
Corresponding author: m.azizi@richt.ir

² M.A. in Archaeology, Department of Archaeology, Kashan University, Kashan, Iran.

³ PhD student in Archaeology, Wolfson College, University of Oxford, England.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 18 October 2023

Revised 21 November 2023

Accepted 6 December 2023

Published 21 July 2024

Keywords:

Caravanserai

Kerman

Anar

Astaneh Caravanserai

Bayaz Caravanserai

ABSTRACT

Caravanserai has played a key role in the growth and prosperity of trade, the expansion of cultural relations and the spread of traditions, and the creation of cultural recognition and understanding throughout the history of Iran. The creation of a wide network of caravanserais in Iran with special architecture and influenced by the climate and environment has become a vital solution for the creation, expansion, and integration of business networks inside Iran, and this has been important since the Safavid era with the construction of caravanserais known as Shah Abbasi. The special architecture of caravanserais and their importance and place in the history of Iranian architecture is such that in 2023, 56 Iranian caravanserais were registered in the list of world heritage sites. Kerman province is one of the richest provinces of Iran in terms of sequence and historical sequence and significant historical monuments, which has a special place in archaeological studies and architectural history; unfortunately, its northern areas, especially the Anar district, have received less attention from archaeologists and researchers in the field of cultural heritage. In 2019, Anar city was investigated archaeologically and 120 artifacts were identified. Historical buildings had an important place among these, and the two caravanserais of Astaneh and Bayaz are identified in this survey, which will be introduced below. These two caravanserais belong to the Safavid period and have been completely restored and renovated in different periods, especially in the Qajar and contemporary periods.

Citation: Azizi Kharanaghi, M. H., Darvish Khezri, S., Jamshidi Yeganeh, S., & Akbari, A. (2024). Anar Caravanserai, Kerman Province. *Payām-e Bāstānshenās*, 16(30), 97-118. (In Persian)

<https://doi.org/10.30495/peb.2023.1999199.1036>

© 2024 The Author(s). Published by Payām-e Bāstānshenās

Introduction

Kerman Province is located in southeastern Iran and encompasses over 11% of Iran's total area, making it the largest province in the country. Kerman is the ninth most populous province in Iran and is considered one of the country's most important and historic provinces. Kerman is the most important city in southeast Iran. The province of Kerman also has more than 660 nationally registered sites, with 7 sites listed as UNESCO World Heritage sites (Fig. 1).

The Anar district is located in the northwest of Kerman Province. Anar was designated as a district in May 2002. Amin Shahr, the rural districts of Hossein Abad, Deh Raeis, and Torab Abad are among other areas in this district. Anar is bordered to the north and northwest by Yazd Province, to the east and southeast by Rafsanjan District, and to the west and southwest by Shahr Babak District. The majority of the people in Anar are engaged in agriculture, with pistachios being its main agricultural product due to water scarcity and low water quality. The Anar, meaning "flowing waters," comes from the attributes of Anahita, the ancient Persian goddess.

Methodology

In this paper, we have utilized various methods to regulate and present information. Basic information was gathered through archaeological surveys conducted in the Anar

District in 2020. To fully document the sites, we visited the site location, employed satellite and aerial images, captured photographs, and created architectural plans. Additionally, we conducted library research and comparative studies based on published information about Iranian caravanserais, with a particular focus on the studied area. By comparing the identified caravanserais with existing samples and establishing a relative chronology, we adjusted the research background. This paper highlights the significant role that communication and commercial roads have played in the development of urbanization and civilization in the center of the Iranian plateau. Furthermore, it emphasizes the importance of caravanserais in facilitating the continuity of life and maximizing the efficiency of these roads.

Discussion

Archaeological Investigations in Anar district

The archaeological survey of Anar District, Kerman Province, was carried out in June 2020 with the permission of the Cultural Heritage and Tourism Research Institute. During these projects, all cities and villages of this district were visited, and many areas were surveyed. Before surveying each district, aerial photographs, maps, and Google Earth images of the region were reviewed, and then, after identifying the areas of interest, all the marked locations were visited. The assistance of local guides and officials was also obtained in all the areas (Fig. 2).

Figure 1: Map of Iran and the political divisions of Kerman Province (Azizi Kharanaghi *et al.*, 2023: 21).

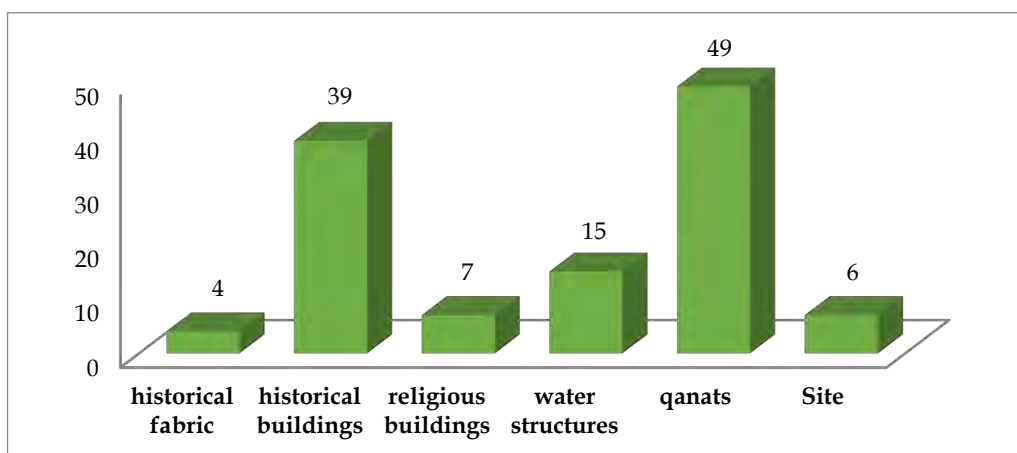

Figure 2: Classification of the identified archaeological remains in the Anar archaeological survey (Azizi Kharanaghi *et al.*, 2023: 23).

During the survey, which was carried out for nearly a month in Anar District, 120 cultural/historical sites were identified, chronologically, the oldest date back to the Epipaleolithic period, and the most recent ones are from the late Islamic era (Qajar/Pahlavi). The identified remains can be generally classified into 6 different categories (Fig. 2), including: 1- Archaeological sites (6 sites), 2- Qanats (49 sites), 3- Water structures (15 sites), 4- Religious buildings (7 sites), 5- Historical buildings (39 sites), and 6- Historic urban contexts (4 cases).

During the archaeological survey of Anar District 39 historical buildings were identified, the chronology of which ranges from the historical period (Parthian/Sassanid) to the late period, i.e. the Pahlavi era (Fig 4). Generally, these remains are divided into 8 different categories. Among them, the Astaneh and Biayz caravanserais are introduced (Azizi Kharanaghi & Jamshidi Yeganeh, 2022).

Research Background on Iranian Caravanserais

The study of historical Iranian architecture shows the development of its characteristics over the past fifteen centuries. In each era, various buildings with different features were constructed in villages, cities, caravan routes, desert areas, mountain passes, and coastal towns, serving diverse purposes. One such building with a unique function is the caravanserai.

Caravanserais have been of particular interest in Iran since ancient times, given the prevailing

social, economic, and religious conditions (Kiani, 2014: 7-13).

Iran's geographical location and its position as a connector between the civilizations of the West and East have made it an important communication hub throughout history, with many travelers and merchants passing through the region. In such circumstances, and considering Iran's climatic conditions and the long distances involved, the establishment of roadside buildings that could provide a resting place and adequate security for travelers became necessary and essential (Shanawaz & Khaqani, 2015: 25).

Caravanserai Architecture

Caravanserais can be classified into three main categories based on the climate: fully covered mountainous caravanserais, caravanserais on the low-lying coasts of the Persian Gulf, and courtyard-style caravanserais in the central regions. Although caravanserai architecture has seen advancements in form over the centuries, and there are similarities within each group, each caravanserai exhibits unique features that are remarkably diverse (Kiani & Claeys, 1983: 9-10).

The courtyard-style caravanserais in the central regions of Iran, which are considered the most important and finest examples in the country, can be further categorized architecturally into several sub-types: circular caravanserais, polygonal courtyard-style caravanserais, caravanserais with columned halls, two porches and four porches caravanserais, and caravanserais with irregular

plans (Ibid: 13-15). These caravanserais were equipped with wind towers that brought cool air into the rooms during the summer months (Zalou-Abi, 2013: 15). Most of these caravanserais have a central courtyard, with two or four large porches (vaulted halls) surrounding the central space. This introverted and enclosed plan is a climatic advantage in the hot and dry regions, as the solid exterior shell, except for the entrance, protects the interior spaces from the desert winds and unfavorable weather conditions (Aali *et al.*, 2016: 3). The typical plan of caravanserais in hot and dry regions consists of a central courtyard with rooms around it, and the stables are located in the outermost layer of the building. These structures are constructed using brick and mud (Pourmohammad, 2013: 10).

Astaneh Caravanserai

This caravanserai is located on the eastern side of the Imamzadeh Mohammad Saleh shrine, with a northeast-southwest orientation. It was situated on the historical communication route connecting Kerman to Yazd and Isfahan. The Geography of Kerman by Ahmad Ali Khan Vaziri identifies the builder of this structure as Mohammad Ibrahim, son of Haji Allahverdi from Kerman (Vaziri, 1998: 296).

The entrance to the caravanserai is from the southwest side, with eight small vaulted porches

on both sides of the entrance, built for the accommodation of the caravans. There is a fireplace in the middle of the porches and a niche above the fireplace. The plan of the caravanserai is rectangular with four porches. The total area is around 2,000 square meters, and the entrance has a domed, square plan that connects the entrance door to the central courtyard.

The courtyard plan is an irregular octagon (Fig. 3). On both sides of the central courtyard, there are four small porches and one larger porch, symmetrically arranged with pointed arches. The central porch is deeper than the other chambers and a room is built at the end of each. On the side opposite the entrance corridor are two small porches on the sides and a deeper central porch, each with a room or storage space at the end. A fireplace or stove is built into the wall at the center of all the small porches.

The architectural plan of this caravanserai is similar to the Safavid plans, but it is listed in the National Heritage List as being from the Qajar period. Based on the available evidence, this caravanserai was built during the Safavid era and was later restored, particularly during the Qajar period. Today, it has been fully renovated and is used for accommodation and hospitality purposes.

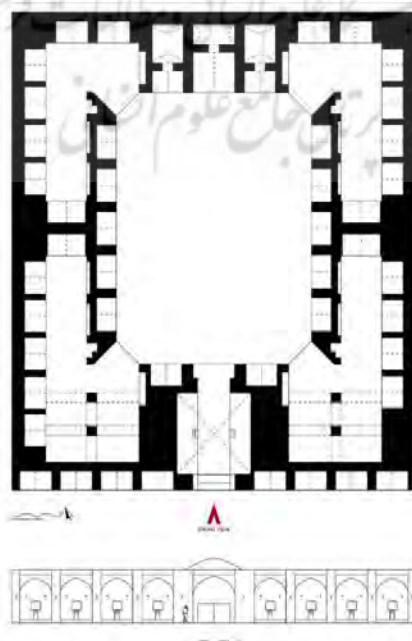

Figure 3: Plan and View of the Astaneh Caravanserai.

Bayaz Caravanserai

This building is located in the Bayaz district, about 150 meters north of the communication road between Kerman and Anar, approximately 25 kilometers west of the city of Anar. The plan of this building is four-iwan (vaulted hall) and oriented in the northeast-southwest direction. The total area is around 2,500 square meters, with a length of 51 meters and a width of 50 meters. All the roofs of the caravanserai are domed, and the entrance is from the northeast side. There are small iwans on both sides of the entrance for the accommodation of the caravans.

There is an open entrance that leads to the central courtyard through a corridor. There are two small iwans on either side of the entrance corridor, with rooms behind them (Fig. 4).

The side opposite the entrance corridor is symmetrical, but the main iwan on that side has collapsed. On the southeastern and northwestern sides, there is a central iwan with two smaller iwans on either side, but the southeastern iwan has also collapsed. Behind the northwestern iwan, there is a two-story space, with the upper level being lower in height.

The construction materials of the caravanserai are brick, mud, and plaster, and its date of construction is attributed to the Safavid to the Qajar periods. Various restoration efforts have been carried out on the building over different eras, and more recent renovations have been done using different techniques. Currently, the structure is abandoned and left in a derelict state.

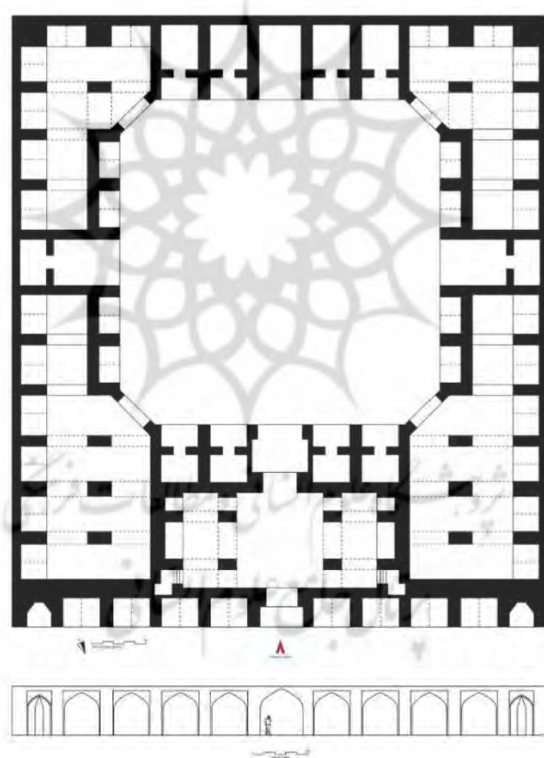

Figure 4: Plan and View of the Bayaz Caravanserai.

Conclusion

Anar is one of the northern cities of Kerman province that was subjected to archaeological surveys in 2020. During this survey, 120 cultural-historical sites were identified. Several historical buildings, mostly from the late Islamic periods, were identified, among which the Astaneh and Bayaz caravanserais were recognized. These two

caravanserais have rectangular plans, central courtyards, iwans (vaulted halls), small iwans, and surrounding chambers, belonging to the Safavid period, which have been completely restored during later periods.

The geographical location of Anar, situated between the main commercial centers in central

Iran (Fig. 5), namely Yazd, Kerman, and Fars, has historically made this area highly important for the passage of caravans, given the dry and desert conditions of the region. The necessity of constructing accommodation centers along the Yazd-Kerman route led to the construction of these two caravanserais. Anar is located on one of the main communication-commercial roads of Iran, and this factor has led to the construction of the Astaneh and Biyaz caravanserais in this area. In addition to the caravanserais, the presence of numerous Ab-Anbars (cisterns) in the region could have also provided the water needed by the caravans in the central Iranian deserts.

In conclusion, the archaeological survey of Anar has revealed the existence of two significant caravanserais, the Astaneh and Biyaz, which are prime examples of Safavid-era architectural heritage that were later restored during the subsequent periods. The strategic location of Anar along the major commercial routes of central Iran explains the importance of constructing such caravanserais to facilitate the movement and accommodation of caravans passing through this area.

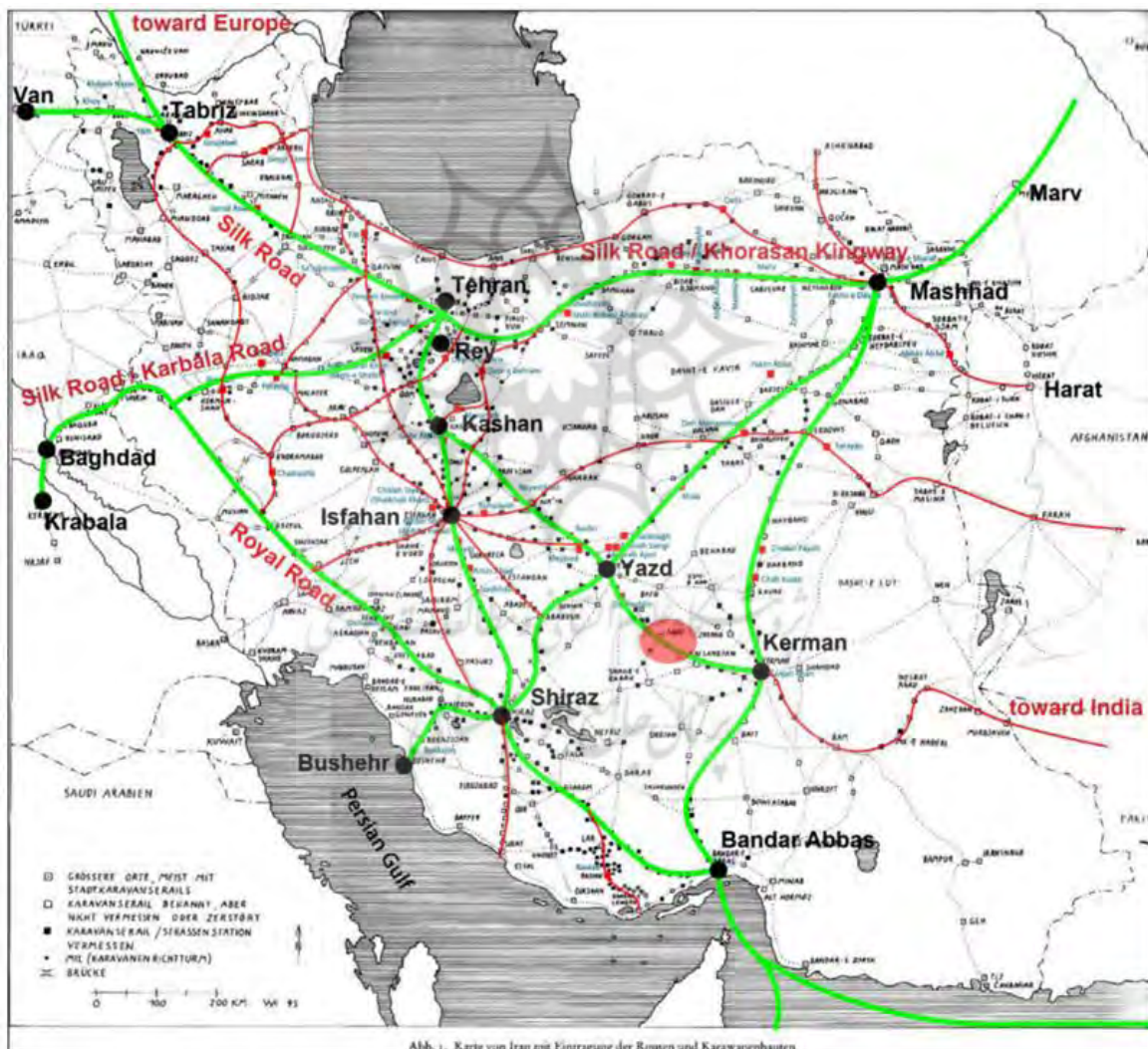

Figure 5: Main and Secondary Commercial Routes and the Location of Caravanserais in Iran (Talebian, 2022: 4), with the location of the Anar Caravanserais highlighted in red in the center of the image.

Acknowledgments

We are extremely grateful for the cooperation of Mr. Pourrashidi and Mr. Parvar, Employees of the Anar district office, for aerial photography of cultural works in 2020.

References

Al-Istakhri, Abu Ishaq Ibrahim (1961). *Masalik al-Mamalik*. Edited by Iraj Afshar. Tehran: Book Translation and Publishing Agency (In Persian).

Al-Maqdisi, Muhammad ibn Ahmad (1982). *Ahsan al-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim*. Translated by 'Ali Naghi Monzavi. Tehran: Komesh Publisher (In Persian).

Anonymous (1993). *Hudud al-'Alam*. Edited by Manuchehr Sotoudeh. Tehran: Tahuri Library Publisher (In Persian).

Azizi Kharanqi, Mohammad Hossein, Jamshidi Yeganeh, Sepideh (2023). *Historical Monuments of Anar. Archaeological Surveys of Anar District, Kerman Province*. Tehran: Publications of the Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (In Persian).

Azizi Kharanqi, M. H., Jamshidi Yeganeh, S., Akbari, A., Darvish Khezri, S., & Asad Abdul Alizadeh, M. (2023). Archaeological study of Anar District, Kerman Province, Iran. *Journal of Sistan and Baluchistan Studies*, 3(2), 19-38. <https://doi.org/10.22034/jsbs.2023.398279.1050>

Bastani Parizi, Mohammad Ibrahim (1965). *Khātūn-e Haft Qal'a*. Tehran: Fārsi Printing House (In Persian).

Hillenbrand, R. (2014). *Islamic Architecture: Form, Function and Meaning*. Tehran: Rozaneh (In Persian).

Ibn Hawqal, Abu'l-Qasim Muhammad (1987). *Surat al-Arz (Iran in Surat al-Arz)*. Tehran: Amir Kabir Publications (In Persian).

Ibn Khordadbeh, 'Ubayd Allah ibn 'Abd Allah (1992). *Al-Masalik wa'l-Mamalik*. Translated by Sa'id Khakrand. Tehran: Institute for Historical Studies and Publications, Hanifa Cultural Institute (In Persian).

Kiani, M. Y. (2000). *Architecture of Iran in the Islamic Period*. Tehran: SAMT (In Persian).

Kiani, M. Y. (2014). *History of Art and Architecture of Iran in the Islamic Period*. Tehran: SAMT (In Persian).

Kiani, M. Y., & Kleiss, W. (1983). *Inventory of Iranian Caravanserais*. Tehran: Ministry of Culture and Higher Education and the National Organization for the Conservation of Iranian Antiquities (In Persian).

Monshi Kermani, Khwajah Muhammad Amin, Bastan Parizi, Muhammad Ibrahim (2012). *Geography of the Province of Kerman in the Naseri Era*. Kerman Studies Center, National Library and Archives of the Islamic Republic of Iran, p. 241 (In Persian).

Moradi Ghiyas-Abadi, R. (2012). *Encyclopedia of Ancient Iran*. Tehran: Publications of Reza Moradi Ghiyas-Abadi and Iranian Research (In Persian).

Mustawfi Bafqi, Muhammad Mufid ibn Mahmud (2006). *Jāmi' Mu'fidī*. Edited by Iraj Afshar. Vol. 3. Tehran: Asatir Publisher (In Persian).

Nourallahi, A. (2020). Archaeological Survey of the Khaneh Caravanserai on the Mountain Route from Tafresh to Saveh. *Iran Varja'vand*, 3(5), 47-73 (In Persian).

Saburi Zalu Abi, A. (2013). The History of Caravanserais. *History Research*, 55, 145-182 (In Persian).

Shanawaz, Bilal, Khaqani, Razieh (2015). *Caravanserais of Iranshahr*. Tehran: Pazineh (In Persian).

Siroux, M. (1949). *Caravanserais d'Iran et petites constructions routières*. Translated by Isa Behnam. Tehran: National Organization for the Conservation of Iranian Antiquities (In Persian).

UNESCO, World Heritage Convention (2021). "The Persian Caravanserai" for inscription on the World Heritage List (Interim Report and Additional Information), <https://whc.unesco.org/en/list/1668/documents/> (Retrieved at 09 Oct 2023).

Vaziri, Ahmad Ali Khan (1998). *Geography of Kerman*. Edited by Muhammad Ibrahim Bastan Parizi. Tehran: Association of Cultural Works and Honors (In Persian).

کاروانسراهای انار، کرمان

محمد حسین عزیزی خرنقی^۱، سحر درویش خضری^۲، سپیده جمشیدی یگانه^۳، افشین اکبری^۴

۱/ استادیار، پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران. نویسنده مسئول: m.azizi@richt.ir

۲/ گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران، تهران، ایران.

۳/ دانشجوی دکتری ولفسان کالج، دانشگاه آکسفورد.

۴/ گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله:	چکیده
تاریخ‌ها: دریافت: ۱۴۰۲/۷/۲۶ پذیرش: ۱۴۰۲/۹/۱۵	کاروانسراها نقش کلیدی در رشد و رونق تجارت، گسترش روابط فرهنگی و اشاعه سنن و ایجاد شناخت و تفاهم فرهنگی در طول تاریخ ایران داشته‌اند. ایجاد شبکه گسترده کاروانسراها در ایران با معماری خاص و متاثر از اقلیم و زیست محیطی، راه حلی بسیار حیاتی برای ایجاد، گسترش و انسجام شبکه‌های تجاری در داخل ایران شده و این مهم از دوران صفویه با ساخت کاروانسراهای معروف به شاه عباسی در اقصا نقاط ایران، به اوج خود رسید. معماری خاص کاروانسراها و اهمیت و جایگاه آنان در تاریخ معماری ایران تا جایی است که در سال ۱۴۰۲، پنجاه و شش کاروانسرای ایرانی در فهرست آثار میراث جهانی، به ثبت رسیده است. استان کرمان یکی از غنی‌ترین استان‌های ایران از لحاظ توالی و تسلسل تاریخی و آثار تاریخی شاخص است که جایگاه ویژه‌ای در مطالعات باستان‌شناختی و تاریخ معماری دارد؛ ولی متأسفانه نواحی شمالی آن به ویژه شهرستان انار، کمتر مورد توجه باستان‌شناسان و پژوهشگران حوزه میراث فرهنگی، قرار گرفته بود. در سال ۱۳۹۹ این شهرستان توسط پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری مورد بررسی قرار گرفت و تعداد ۱۲۰ اثر مختلف از ادوار گوناگون تاریخی، مورد شناسایی قرار گرفت. بناهای تاریخی جایگاه شاخصی در میان آثار شناسایی شده داشتند و دو کاروانسرای آستانه و بیاض که موضوع مقاله حاضر هستند، در این بررسی شناسایی که در ادامه معرفی می‌گردند. این دو کاروانسرا به دوره صفوی تعلق داشته و در ادوار گوناگون به خصوص در دوره قاجار و در دوره معاصر مورد مرمت و بازسازی کامل، قرار گرفته‌اند.

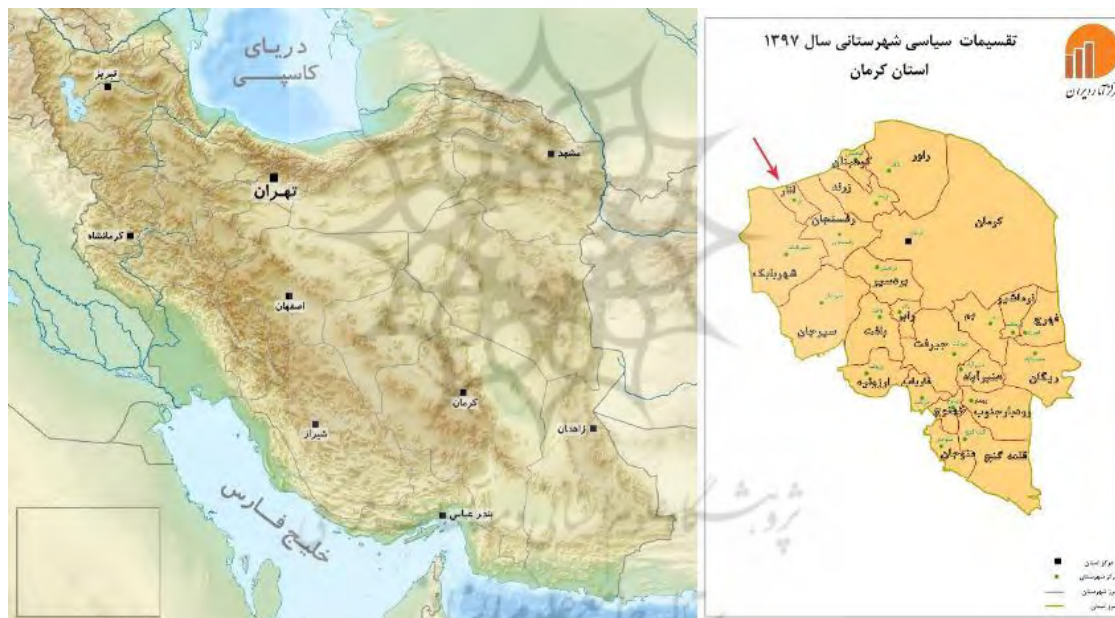
* استناد: عزیزی خرنقی، محمد حسین، درویش خضری، سحر، جمشیدی یگانه، سپیده، اکبری، افشین (۱۴۰۳). کاروانسراهای انار، کرمان. پیام باستان‌شناس،

۱۶ (۳۰)، ۹۷-۱۱۸. DOI: 10.30495/peb.2023.1999199.1036

مقدمه

استان کرمان در جنوب شرقی ایران قرار گرفته و جمعیت آن در سال ۱۳۹۵ بر اساس مرکز آمار برابر با ۳٬۱۶۴٬۷۱۸ نفر بوده است که با در بر گرفتن بیش از ۱۱ درصد از وسعت ایران با حدود ۱۸۳٬۱۹۳ کیلومترمربع کمابیش به اندازه کشور سوریه وسعت دارد. استان کرمان اولین استان پهناور و نهمین استان پرجمعیت ایران و یکی از استان‌های بسیار مهم و تاریخی کشور به شمار می‌آید که بیش از ۶۶۰ اثر ملی ثبت شده دارد. ۷ اثر ثبت شده در میراث جهانی یونسکو در این استان قرار دارند (شکل ۱).

انار در شمال غربی استان کرمان قرار دارد. بخش انار در خرداد ۱۳۸۸ به شهرستان تبدیل شد. مرکز این شهرستان، شهر انار، امین شهر و دهستان‌های حسین‌آباد، ده رئیس و تراب آباد از دیگر نقاط این شهرستان هستند. این شهرستان از شمال و شمال غربی به استان یزد و از شرق و جنوب شرقی به شهرستان رفسنجان و از غرب و جنوب غربی به شهرستان شهربابک محدود می‌شود. شغل اکثریت مردم شهرستان انار، کشاورزی است و به علت کم‌آبی و کیفیت نامناسب آب، تنها محصولی که هنوز مقاومت کرده و کشت می‌شود، پسته است.

شکل ۱: نقشه ایران و تقسیمات سیاسی استان کرمان (مرکز آمار ایران).

جغرافیای ایالت کرمان در عهد ناصری، نخستین کتاب درباره جغرافیای کرمان شامل استان‌های کرمان، هرمزگان و سیستان و بلوچستان در دوره قاجاریه است که در سال ۱۲۰۳ شمسی (۱۸۲۴ میلادی) به دستور «ناصرالدین‌شاه» و سرپرستی «اعتمادالسلطنه» و توسط «خواجه محمدامین منشی کرمانی» به رشته تحریر درآمده است. خواجه محمدامین منشی کرمانی در کتاب

«جغرافیای ایالت کرمان در عهد ناصری» نوشته است: «بلوک انار، بلوکی است که در ۳۰ فرسخی یزد و ۱۸ فرسخی بافق و ۱۸ فرسخی مروست که سرحد فارس است و ۱۸ فرسخ الی شهربابک و ۹ فرسخ الی اول خاک شهربابک که قریه دهج و از قراء شهربابک است، قرار دارد» (منشی کرمانی، باستانی پاریزی، ۱۳۹۱: ۲۴۱).

کرمان است، منسوب به ناهید می‌دانم؛ چه می‌دانیم که درخت انار و همچنین ماهی دو مظهر ناهید بوده‌اند» (باستانی پاریزی، ۱۳۴۴: ۳۰۸). در شمال انار منطقه‌ای بیابانی با چند کوه به نام «شمش» وجود دارد و شمش به معنای «خدای خورشید بابلی» است. «قلعه شمش باید با خدای عیلامی که شاماش بوده، ارتباط داشته باشد و البته منتسب به شمش به معنی خورشید است و احتمالاً معبدی بوده از مهرپرستان» (وزیری، ۱۳۷۷).

منطقه‌ای به نام کرمانشاه در ۱۱۰ کیلومتری شمال شهر انار وجود دارد که تا سال ۱۳۲۹ شمسی و قبل از تصویب قانون تقسیمات کشوری در دوره پهلوی، جزو انار بود. کرمانشاه از جمله مناطق منسوب به «شاپور بن نرسی بن بهرام بن بهرامیان بن هرمز بن شاپور بن اردشیر بابکان» است (مستوفی بافتی، ۱۳۸۵: ۷۰۰). همه این شواهد نشان می‌دهد که انار (شهر آبان قدیم) از جمله شهرهای کهن ایران باستان بوده است.

روش شناسی

در تدوین این مقاله از روش‌های گوناگونی جهت تنظیم و ارائه اطلاعات بهره جستیم؛ اطلاعات پایه‌ای بر اساس بررسی‌های میدانی باستان‌شناختی در شهرستان انار در سال ۱۳۹۹ جمع‌آوری شده است. بدین صورت که با مراجعه به محل قرارگیری اثر، استفاده از تصاویر ماهواره‌ای و بهره‌بری از تصاویر هوایی پهباد، عکاسی و برداشت پلان معماری، آثار به صورت کامل مستندنگاری شده‌اند. سپس با استفاده از مطالعات

در «جغرافیای کرمان» نیز که یکی دیگر از کتب دوره قاجاریه و حدوداً در سال ۱۲۵۰ شمسی توسط احمدعلی خان وزیری به رشته تحریر درآمده، درباره موقعیت جغرافیایی انار آمده است: «در مغرب شمالی گواشیر (نام قدیم کرمان) واقع است، به فاصله ۳۶ فرسخ، در مغرب حقیقی بافق و بعضی از زرنند و شمال رفسنجان و مشرق بعضی از شهر بابک و جنوب یزد واقع است. جغرافیای کرمان وسعت انار را از بیاض تازین الدین در ۱۴ فرسنگی یزد دانسته است» (وزیری، ۱۳۷۷: ۲۹۵).

در رساله دهات کرمان که ضمیمه کتاب جغرافیای کرمان است، آمده: «انار مدخل مزروعی اش بسیار است، در میان مغرب و شمال بلده بهشت تمثال - شمالاً متصل است به خاک یزد، غرباً به بلوک شهر بابک و خاک فارس، جنوباً و شرقاً به رفسنجان و زرنند. او انار پر شهر کرمان ۴۰ فرسخ و تا شهر یزد ۳۰ فرسخ است» (وزیری، ۱۳۷۷: ۳۶۹). وسعت شهرستان انار در حال حاضر ۲۱۴۰ کیلومترمربع است و در ارتفاع ۱۴۰۹ متری از سطح دریا قرار دارد. آب‌وهوای انار گرم و خشک و متوسط بارندگی سالانه آن ۸۹ میلی‌متر است.

نام شهر انار پیش از اسلام آبان^۱ به معنای آب‌های روان از صفت‌های آن‌اهیتا، ایزدبانوی ایران باستان بوده که این خود به‌خوبی از قدمت بسیار کهن این منطقه خبر می‌دهد.

از سوی دیگر دکتر باستانی پاریزی در کتاب «خاتون هفت قلعه» می‌گوید که انار را منسوب به ناهید (آن‌اهیتا) است: «آبادی مثل انار را که در بیابان برهوت و لوت

ایرانی. یکی از یشت‌های کهن اوستا با نام آبان یشت متعلق به این ایزد است. برخی از نام‌های گوناگون آبان در اصل متعلق به ایزدان دیگری بوده‌اند که بعدها مطرود شده و با آبان تطابق یافته‌اند (مرادی، گیات آبادی، ۱۳۹۱: ۱).

^۱ آبان ناف و آبان و بریزد (پهلوی) ایتاپت اپام و آپام نپات و اپانم نپات (اوستایی) / اپام نپات (سنسکریت). نام مینوی همه آنها، صفت ناهید، ایزدبانوی نگهبان آنها. نام ماه هشتم از سال خورشیدی و روز دهم از ماه (برج) خورشیدی در گاهشماری‌های

کتابخانه‌ای و مقایسه‌ای بر اساس اطلاعات منتشر شده از کاروانسراهای ایران و به خصوص منطقه مورد مطالعه، پیشینه پژوهشی تنظیم و آثار شناسایی شده با مطالعات تطبیقی با نمونه‌های موجود مقایسه و تاریخ‌گذاری نسبی، شده‌اند. راه‌های مواصلاتی و تجاری در توسعه شهرنشینی و تمدنی مرکز فلات ایران، نقش بسزایی داشته‌اند، در این مقاله به این مهم و نقش کاروانسراها در ادامه حیات و بهره‌وری حداکثری از این راه‌ها، تاکید شده است.

جغرافیای تاریخی انار

کتاب «المسالک الممالک اصطخری، مسالک و ممالک ابن خردادبه، احسن التقاسیم مقدسی صوره الارض ابن حوقل و حدودالعالم» قدیمی‌ترین کتبی هستند که در آن‌ها به جغرافیای تاریخی آبان اشاره شده است. این کتب عمدتاً تا قبل از سال ۳۷۰ هجری قمری به رشته تحریر درآمده‌اند.

مورخان قرون اولیه اسلامی از جمله «ابواسحاق ابراهیم بن محمد الفارسی الاصطخری» در کتاب «مسالک الممالک»، «ابن خردادبه» در کتاب «مسالک و ممالک» و «ابوعبدالله محمد بن احمد مقدسی» در کتاب «احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم» به نام شهر آبان اشاره کرده‌اند. نام شهر انار نیز برای نخستین بار در کتاب‌های «حدود العالم من المشرق الی المغرب» (مؤلف ناشناس) که در دهه‌های پایانی قرن چهارم هجری تألیف شده و همچنین در کتاب «صوره الأرض» اثر محمد بن علی بن حوقل ذکر شده است.

بر اساس فاصله‌های جغرافیایی که این مورخان از جمله اصطخری در کتاب «مسالک الممالک» از شهرهای ایران در قرون اولیه هجری قمری ذکر کرده، شهر

تاریخی «آبان»، همان انار امروزی است. اصطخری در کتابش فاصله شهر آبان را تا فهرج یزد ۲۵ فرسنگ (۱۱۱ کیلومتر، در دوران قدیم هر فرسنگ برابر با ۴۴۳۳ متر بوده است.) و فاصله آبان تا رودان (اطراف رفسنجان کنونی) را نیز ۱۸ فرسنگ (۸۰ کیلومتر) ذکر کرده است (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۱۷). شهر آبان در دوران حکومت پادشاهان ایرانی یکی از شهرهای تابعه ولایت اصطخر (استخر) فارس بوده است. کوره (ولایت) اصطخر بزرگ‌ترین و مهم‌ترین ایالت فارس بوده و پادشاهان پارس در آنجا ساکن بوده‌اند.

به نوشته مورخان قرون اولیه اسلامی «شهر آبان، آناس، آذگان، خبر و کبس» از مهم‌ترین شهرهای رودان بوده‌اند. رودان که به شکل «رودان» نیز در کتب تاریخی ثبت شده، خود جزو استخر فارس بوده است. البته این رودان با «رودان» که اکنون در استان هرمزگان فرار کر تفاوت دارد.

یکی از مورخان قرن چهارم هجری قمری به نام «ابوعبدالله محمد بن احمد مقدسی» در کتاب احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم درباره شهر رودان می‌نویسد: «جامعی مسجد جامع قشنگ دارد که با پلکان از آن به بالا روند. با سنگ‌ریزه فرش شده است. همه مسجدهایش در بلندی هستند. اسکافیان و معتزلیان بسیارند. گرمابه‌ها کثیف و مرکز گازران است. پیرامونش باغ‌های زیبا و گورستانی آبرومند با گنبدهایی شگفت‌انگیز است. فراورده‌های شیر بسیار، کاریزها فراوان دارند که برخی به درون شهر آید، یک چشمه هست که از آبش شفا جویند. بر روی باروی شهر دیده‌بانی‌ها هست. برون شهر حومه ندارد. مردمش کاهش یافته، شن پیرامون شهر را فرو گرفته است» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۵۱ و ۶۵۲).

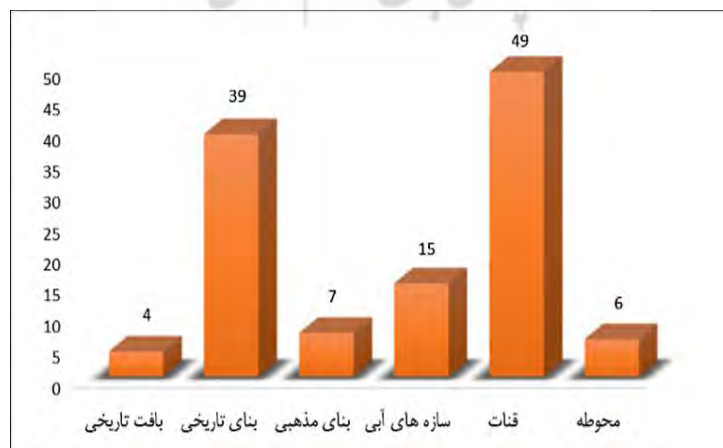
محمد بن علی بن حوقل نیز به نام شهر انار اشاره کرده و آمده است: «روذان شهری و روستایی است و دارای منابر انار، کس و خیر است» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۳۶). مقصود از منابر، شهرهایی بوده‌اند که مسجد منبر دار (مسجد جامع) داشته‌اند. ابن حوقل بین سال‌های ۳۵۰ تا ۳۵۸ هجری قمری (۹۶۱ تا ۹۶۹ میلادی) به عراق خوزستان و فارس سفر کرده و توصیف وی از جغرافیای تاریخی انار مربوط به این سال‌ها است.

بررسی های باستان‌شناسی شهرستان انار

بررسی باستان‌شناسی شهرستان انار، استان کرمان در خرداد ۱۳۹۹ با مجوز پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری انجام شد. طی این بررسی‌ها تمامی بخش‌ها و روستاهای این شهرستان مورد بازدید و در بسیاری از نواحی مورد پیمایش قرار گرفت. قبل از انجام بررسی در هر بخش، عکس‌های هوایی، نقشه‌ها و تصاویر گوگل ارث منطقه مورد بررسی قرار می‌گرفت و سپس با مشخص کردن نواحی مورد نظر، تمامی محل‌های مشخص شده مورد بازدید قرار گرفت. استفاده از راهنمایان و مسئولین محلی نیز در تمامی مناطق صورت می‌پذیرفت.

مقدسی در «احسن التقاسیم» همچنین شهر آبان را از جمله‌های شهرهای رودان در کرمان معرفی کرده است (مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۵۱). تاریخ تألیف کتاب مقدسی، قرن چهارم هجری قمری است. ابن خردادبه نیز به همین موضوع در کتابش یعنی «مسالك و ممالک» اشاره کرده و نوشته آبان شهری است در کرمان از ناحیه رودان (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۶۵). تاریخ تألیف این کتاب نیز قرن سوم هجری قمری است. تا دهه‌های ابتدایی سال ۳۰۰ هجری قمری نام این شهر، هنوز آبان بوده؛ تاریخ تألیف کتاب اصطخری، قبل از سال ۳۵۰ هجری قمری است که به نام آبان اشاره کرده است.

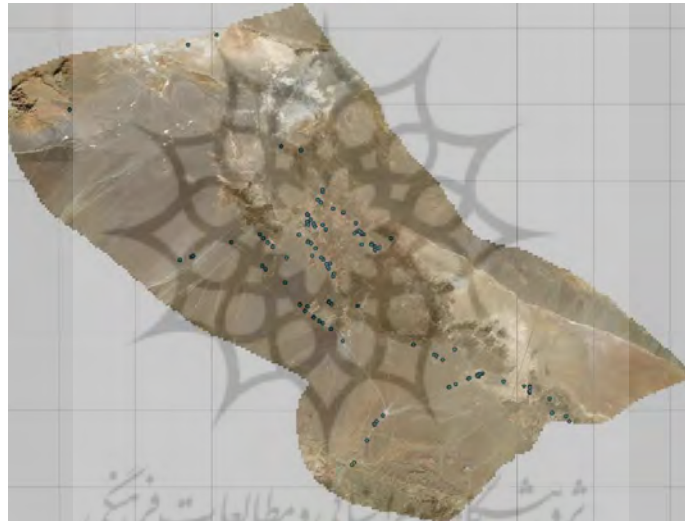
اما در کتاب «حدود العالم من المشرق الى المغرب» که مؤلف آن ناشناخته است و همچنین کتاب «صورة الأرض» برای نخستین بار اسم شهر انار ذکر شده است. در کتاب حدود العالم، انار، شهری بر راه رودان از پارس با نعمت فراوان توصیف شده است (ناشناس، ۳۷۲ ه.ق: ۲۹۱). این کتاب در سال ۳۷۲ هجری قمری تألیف شده؛ یعنی می‌توان نتیجه گرفت که از حدود دهه‌های میانی سده ۳۰۰ هجری قمری به بعد، نام آبان به انار تغییر پیدا کرده است. همچنین، در کتاب «صورة الارض» اثر

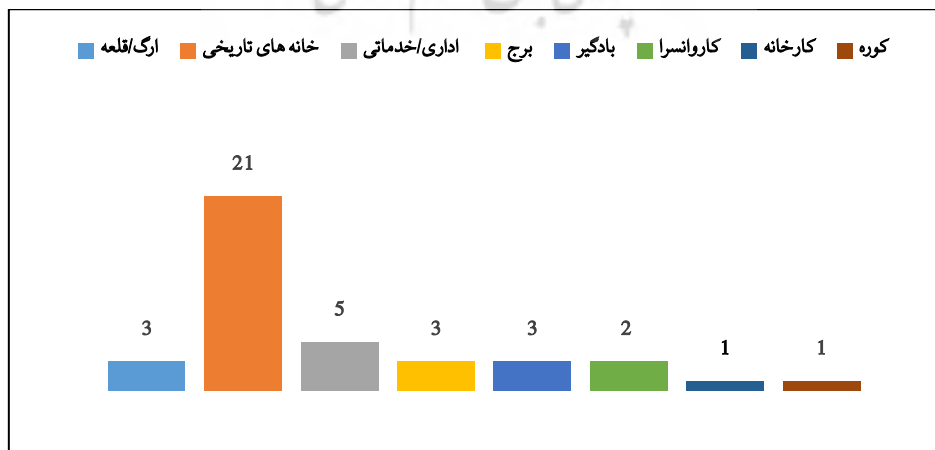
شکل ۲: کلاسه‌بندی آثار شناسایی شده در بررسی باستان‌شناسی شهرستان انار (عزیزی خوانقی و جمشیدی، ۱۳۹۹: ۴).

در بررسی باستان‌شناسی شهرستان انار تعداد ۳۹ بنای تاریخی شناسایی شد که قدمت تاریخی آن‌ها از دوره تاریخی (اشکانی / ساسانی) تا دوره متأخر؛ یعنی دوران پهلوی قابل تاریخ‌گذاری است (شکل ۴). به‌طور کلی این آثار به ۸ دسته مختلف تقسیم می‌شوند. در میان دو کارونسرای آستانه و بیاض معرفی می‌گردند (عزیزی خرائقی و جمشیدی یگانه، ۱۴۰۲).

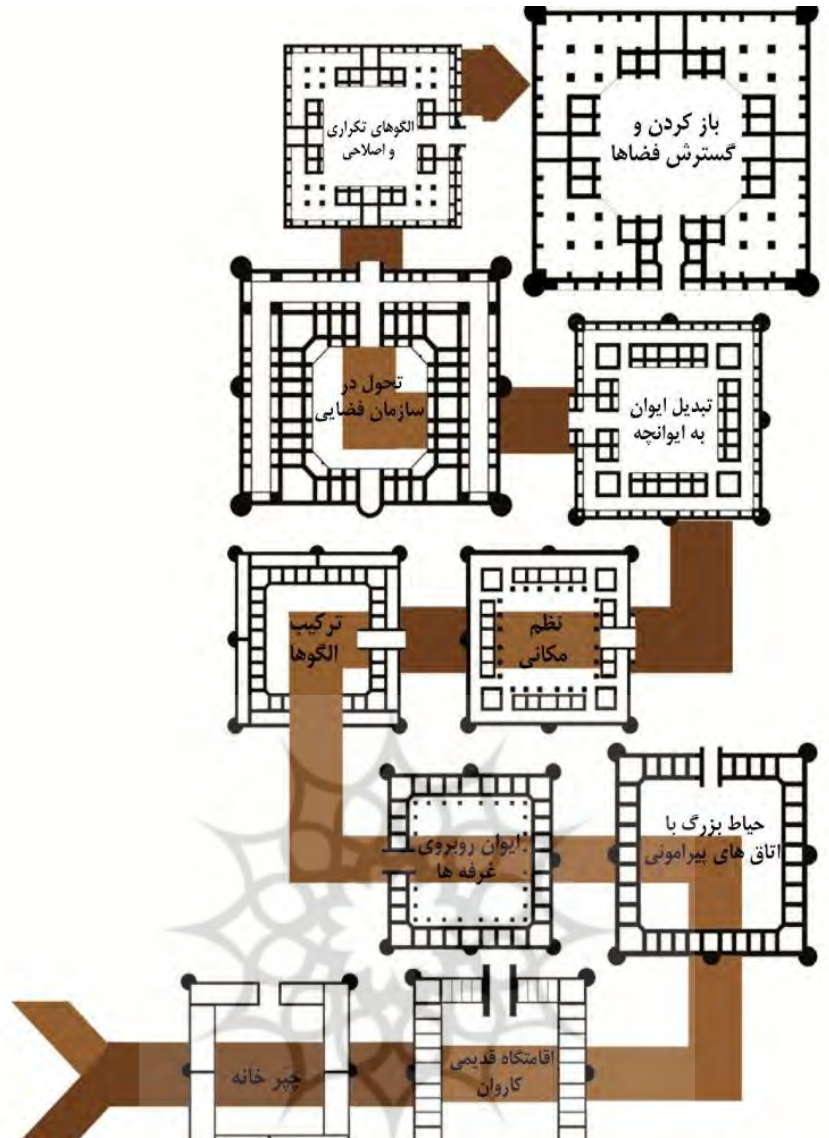
طی بررسی‌هایی که قریب یک ماه در شهرستان انار صورت گرفت؛ ۱۲۰ اثر فرهنگی/ تاریخی شناسایی شد که از لحاظ گاهنگاری، قدیمی‌ترین آثار مربوط به دوره فرآپارینه‌سنگی و جدیدترین مربوط به دوران متأخر اسلامی (قاجار/ پهلوی) بود. آثار شناسایی شده به صورت کلی به ۶ کلاسه مختلف تقسیم شده‌اند (شکل ۲) شامل: (۱) محوطه (۶ اثر)، (۲) قنات (۴۹ اثر)، (۳) سازه‌های آبی (۱۵ اثر)، (۴) بناهای مذهبی (۷ اثر)، (۵) بناهای تاریخی (۳۹ اثر) و (۶) بافت‌های تاریخی (۴ مورد) (شکل ۳).

شکل ۳: پراکنش آثار شناسایی شده در شهرستان انار (عزیزی خرائقی و جمشیدی، ۱۳۹۹: ۷).

شکل ۴: کلاسه‌بندی بناهای تاریخی و تعداد آن‌ها در هر کلاسه.

شکل ۵: سیر تحول کاروانسرا (UNESCO, 2021: 5).

پیشینه پژوهش کاروانسراهای ایران

مطالعه درباره معماری ایران، نشان‌دهنده چگونگی گسترش آن در طی پانزده قرن گذشته است. در هر دوره بناهایی با ویژگی‌های گوناگون در روستاها، شهرها، جاده‌های کاروانی، مناطق کویری، گذرگاه‌های کوهستانی و شهرهای ساحلی ایجاد گردیده که کاربردهای متفاوتی داشتند. یکی از این بناها با کاربری متفاوت کاروانسراها هستند. کاروانسراها با توجه به اوضاع اجتماعی، اقتصادی و مذهبی، از روزگاران قدیم

در ایران مورد توجه خاص بوده است (کیانی، ۱۳۹۳: ۷-۱۳).

نیاز انسان به سرپناه در سفر، در طول تاریخ همواره مورد توجه بوده است. در ایران آثار بسیاری از این سرپناه‌ها و استراحتگاه‌های بین‌راهی باقی‌مانده که برخی از آنها، نمایانگر اوج شکوفایی هنر و معماری عصر خود هستند. بر اساس متون تاریخی، ایران در ساخت این بناهای بین‌راهی و کاروانسراها مبتکر و پیشقدم بوده است. در گذشته بناهای بین‌راهی نام‌های مختلفی چون

نقش بسیار پررنگی در تاریخ دارند. بر اساس متون تاریخی راه شاهی که در زمان امپراتوری هخامنشیان از شوش پایتخت هخامنشیان تا سارد کشیده شده است، اولین راه بزرگ، در دوران باستان به حساب می‌آید. (خاکسار بختیاری، ۱۳۹۵: ۲). هرودوت در کتاب پنجم خودش از ساختمان‌هایی یاد می‌کند که هخامنشیان در فاصله ۲۵۰۰ کیلومتری از شوش تا لیدی برپا کرده بودند که شبیه به کاروانسرا (چاپارخانه) بودند که بقایایی از آن‌ها به دست نیامده است (کیانی و کلایس، ۱۳۶۲: ۳).

بناهای بین‌راهی در این دوران بیشتر نقش نظامی داشتند و به صورت ایستگاه‌های دولتی و برای تعویض چاپارهای سواری و ایجاد ارتباط بین ایالت‌ها بنا شده بودند. در واقع این بناها توقفگاه‌های برای چاپارها، نظامیان و مسافران بود که در کنار شاهراه‌ها برپا شده بودند و نقش بسیار مهمی در آگاه شدن حکمران‌ها از وقایعی که در نقاط مختلف امپراتوری اتفاق می‌افتاد داشت (زالو آبی، ۱۳۹۲: ۴). این بناها طرحی ساده داشتند و از سنگ و لاشه‌سنگ ساخته می‌شدند. در واقع هخامنشیان برای اداره امپراتوری گسترده خود و به منظور اهداف سیاسی و جاسوسی و خدمات پستی، بناهایی را تحت عنوان چاپارخانه ساختند که الگوی کاروانسراها در ادوار بعدی گشت (شانواز و خاقانی، ۱۳۹۴: ۲۶). ماکسیم سیرو در مورد بناهای بین‌راهی دوران هخامنشی چنین می‌گوید:

«یکی از مسائلی که در دوره هخامنشیان اهمیت داشت، تأمین راه‌های ارتباطی بین نقاط مختلف کشور بود. به دستور پادشاهان در فواصل ثابت و در مسیرهای قابل عبور ایستگاه‌هایی برپا شدند و اشخاصی در این بناها، برای دریافت مرسولات و مکاتبات دولتی گماشته شده بودند (سیرو، ۱۹۴۹: ۱۱)».

کاربات، رباط، ساباط، خان و... داشتند. این بناها عملکردی شبیه به کاروانسراهای داشتند و وجه تمایز آن‌ها با کاروانسرا، معماری و شیوه ساخت آن‌ها است (شکل ۵) (کیانی، ۱۳۷۹: ۲۶۵). کلمه کاروانسرا مشتق از دو کلمه کاروان - کاربان و سرای است. کاروان یا کاربان به معنای گروهی مسافر که دست جمعی سفر می‌کنند، سرای به معنای خانه که هر دوی این کلمات مشتق از پهلوی ساسانی هستند. در فرهنگ لغت‌ها و سایر منابع ادبی نام‌های کاروان خانه - کاروان‌گاه - کاروان‌گه به معنای کاروانسرا مورد استفاده قرار گرفته است (کیانی و کلایس، ۱۳۶۲: ۳)؛ بنابراین کاروانسراها و بناهای بین‌راهی نام‌های متفاوتی دارند؛ اما تمامی آن‌ها به خاطر نیاز مبرم کاروان و کاروانیان به حمایت در طول سفر ایجاد شده‌اند (کیانی، ۱۳۷۹: ۲۶۶). هیلن براند معتقد است که تنوع نام‌ها در مورد بنایی که مربوط به بناهای بین‌راهی و مهمان‌خانه‌ها است، دلالت بر نیاز به تعریفی جامع از این بناها دارد نه تعریفی مانع (هیلن براند، ۱۳۹۳: ۳۳۴).

موقعیت جغرافیایی ایران و قرارگرفتن در منطقه‌ای که تمدن غرب و شرق را به هم پیوند می‌دهد، باعث شده تا همواره در طول تاریخ چهارراه مهم ارتباطی باشد و مسافران و تاجران زیادی از این منطقه عبور کنند. در چنین شرایطی و با توجه به وضعیت آب‌وهوایی ایران و مسافت‌های طولانی، ایجاد بناهایی بین‌راهی که محلی برای استراحت و آسایش مسافران باشد و امنیت کافی نیز داشته باشد لازم و ضروری بود (شانواز و خاقانی، ۱۳۹۴: ۲۵). پیدایش راه‌ها در ایران سرگذشت بسیار طولانی دارد و نکته جالب در مورد راه‌ها این است که مسیرهای ایران از گذشته تاکنون تغییر چندانی نکرده‌اند. کاروانسراها از بناهای وابسته به راه‌ها محسوب می‌شوند و راه‌ها مشخصاً

به شرق رونق یافت. حکومت صفویه که به خاطر شرایط پیش آمده، بخش زیادی از درآمد خود را از دست داده بود، کوشید به احداث بناهایی برای استراحت مسافران به وجود آورد و از این طریق باعث ایجاد تسهیل در رفت و آمد مسافران شود. در واقع پادشاهان صفوی، به خصوص شاه عباس در می‌یابند که امنیت و بهبود راه‌ها و بناهای وابسته به آن، مانند کاروانسراها تأثیر بسزایی در رونق اقتصادی کشور دارد و در همین دوران است که اروپاییانی چون شاردن، تاورینه و برادران چارلی به منظور مقاصد مختلف سیاحتی و تجارتی به ایران سفر می‌کنند (خاکسار بختیاری، ۱۳۹۵: ۲-۳). در واقع با روی کار آمدن صفویان فصل جدیدی از ساخت کاروانسراها در معماری ایران آغاز شد، به طوری که این دوران به عصر طلایی احداث کاروانسراها ملقب گردید (صبوری زالو آبی، ۱۳۹۴: ۷). در عصر صفوی هم‌زمان با تعمیر و ساخت راه‌ها و تقویت سیستم راهداری هم به ساخت کاروانسراهای جدید توجه شد و هم بخصوص از زمان شاه عباس اول، بسیاری از کاروانسراهای مخروبه بازسازی و مرمت شدند (کیانی و کلایس، ۱۳۶۲: ۲۲). آندره گدار معتقد است که احداث کاروانسرا در ایران، پیروزی بزرگ معماری ایران است و در هیچ جای دنیا کارکرد و ویژگی‌های خاص معماری آن را نمی‌توان دید (گدار، ۱۳۹۵: ۳۹۸). گسترش و تکامل بناهای بین‌راهی، از دوران هخامنشیان به عنوان مراکز پستی، در دوره اشکانیان و ساسانیان به عنوان مراکز تجاری در مسیر بین‌المللی جاده ابریشم، تا دوران اسلامی و تحول آن‌ها در دوران صفویه، خود نشان‌دهنده اهمیت این بناهای بین‌راهی در بین ایرانیان است. در واقع امنیت و شبکه منظم راه‌های ارتباطی که در سایه گسترش بناهای بین‌راهی ایجاد شده بود نقش بسیار زیادی در تبدیل شدن

در دوره اشکانیان بناهای بین‌راهی به خاطر گسترش تجارت و راه‌های تجاری به خصوص جاده ابریشم اهمیت بسیاری پیدا کرد. بناهای این دوره داری حیاط، اصطبل و اتاق است که در ساخت آن از خشت، سنگ و آجر استفاده می‌شده. در دوره ساسانیان کاروانسراها مانند دوره قبل و با اهداف تجاری و اقتصادی و در مسیر اصلی شاهراه‌ها ساخته می‌شدند. کاروانسرای دیرگچین در جاده تهران - قم، انوشیروان سمنان - دامغان و کاروانسرای دروازه گجو سیاه در استان فارس از جمله آثاری هستند که از این دوره باقی‌مانده‌اند (سیرو، ۱۹۴۹: ۲۶-۲۷).

تحول و گسترش کاروانسراها در ایران همواره تحت تأثیر شرایط اجتماعی، اقتصادی و مذهبی بوده. به همین دلیل در طول تاریخ پرفراز و نشیب این سرزمین، در برخی دوره‌ها بر اساس شرایط مساعد اجتماعی، اقتصادی و مذهبی، رونق پیدا کرده و در برخی دوره‌ها تحت تأثیر شرایط نامساعد همین عوامل، از رونق و توجه افتاده است (کیانی، ۱۳۷۹: ۲۶۵).

بعد از فروپاشی امپراطوری ساسانی و تا روی کار آمدن دولت سلجوقی به علت جنگ‌های مداوم و به تبع آن، عدم امنیت، تجارت داخلی ایران از رونق پیشین خود افتاد و برای مدتی ساختمان‌های بین‌راهی متروک و بدون استفاده شدند (صبوری زالو آبی، ۱۳۹۴: ۵). پس از حمله اعراب به سبب آن که حکومت‌ها درگیر جنگ شده بودند، مرمت و رسیدگی به راه‌ها متوقف شد. این وضعیت تا زمان روی کار آمدن سلجوقیان ادامه داشت و پس از آن و پس از روی کار آمدن تیموریان دوباره بازرگانی و راه‌ها و بناهای مرتبط به آن رونق و گسترش یافت. در زمان صفویان اوضاع به‌طور کلی هم در داخل و هم در سطح بین‌المللی تغییر کرد. در سال ۹۲۷ با عبور ماژلان از دماغه امید نیک، مسیرهای دریایی برای رسیدن

ایران به یکی از کانون‌های مهم فرهنگی و تمدنی داشت (شانواز و خاقانی، ۱۳۹۴: ۲۴-۲۵).

این است که کاروانسرا، ساختمانی برای کاروان است (فرشچی و حاجی زمانی، ۱۳۹۸: ۲).

واژه‌شناسی کاروانسرا

نام کاروانسرا مشتق از کاروان یا کاربات به معنی گروه مسافران (قافله) است که گروهی مسافرت می‌کردند و سرای به معنی خانه و مکان و هر دو کلمه مشتق از پهلوی و ساسانی است (کیانی، ۱۳۹۳: ۲۶۶). بدون تردید کاروانسرا واژه اصیل ایرانی می‌باشد. ریشه کاروانسرا از کاربات به معنی خانه کاروان، اخذ شده است و در ایران پیش از اسلام به جای کاروانسرا به کار می‌رفت (شانواز و خاقانی، ۱۳۹۴: ۱۸). عملکردهای گوناگونی که در گذشته کاروانسراها به عهده داشته، باعث گردیده نام‌های متفاوتی برای این گونه بناها در فرهنگ لغت جای گیرد، از جمله: کاربات، رباط، ساباط و خان (کیانی، کلایس، ۱۳۷۳: ۱). در ادبیات تاریخی واژگان مشابهی برای کاروانسرا وجود دارد که تفکیک آنها از یکدیگر دشوار است. کلماتی مانند ساباط، کاربات، خان، زاویه، خانقاه، رباط و منزلگاه از این دسته‌اند. به نظر می‌رسد این واژه‌ها، طیف وسیعی از کارکردهای مشابه کاروانسرا را انجام می‌دادند. به همین دلیل در تعریف کاروانسرا محققان و منابع تاریخی، چندان متفق القول نبوده و تعریف جامعی در این باره ندارند. ظاهراً در گذشته هر توقف‌گاه بین راهی را یک کاروانسرا می‌دانستند. برخی کاروانسرا را کانون مبادله کالا و نوعی مهمان‌خانه در مشرق زمین دانسته‌اند و گروهی دیگر، آن را محلی امن برای حفاظت و آسایش کاروانیان در حکم یک قلعه می‌دانند. در دایرة المعارف لاروس، کاروانسرا مهمان‌خانه و پناهگاهی برای بیتوته مسافران در دسته‌های بزرگ تعریف شده است. آنچه در این میان ساده و روشن به نظر می‌رسد،

معماری کاروانسراها

از مهم‌ترین یادگاری‌های معماری ایران که از روزگار کهن تا امروز باقی مانده، کاروانسرا است که طی قرون متمادی به دلایل گوناگون اقتصادی، سیاسی، نظامی و مذهبی به تدریج توسعه و تکامل یافته است. تنوع معماری در کاروانسراهای ایران شگفت‌انگیز است به طوری که نمی‌توان دو کاروانسرا با نقشه مشابه و واحد مشاهده کرد. بنیاد کاروانسراها در ایران دوره اسلامی به خصوص دوره صفوی که اوج آن می‌باشد بخش مهمی از معماری ایران را شامل می‌شود (شکل ۶). در این دوران کاروانسراهای بسیاری با سبک و ویژگی‌های متفاوت در شهرها، جاده‌های کوهستانی و حاشیه کویرها احداث شده است (زالوآبی، ۱۳۹۱: ۱۳). همان‌طور که اشاره شد یکی از پررنگ‌ترین دوره‌های هنری ایران، دوره صفویه است که در سال ۹۰۷ توسط شاه اسماعیل صفوی در تبریز تاسیس شد. دوره ۴۲ ساله سلطنت شاه عباس، عصر شکوفایی در هنر ایران است. در این دوران هم روابط ایران و اروپا و هم روابط ایران و هند، توسعه پیدا کرد که تاثیر بسیاری در ورود جهانگردان به ایران و رونق تجارت و بازرگانی در ایران داشت. در زمان شاه عباس اول بناهای عام‌المنفعه زیادی مانند پل، حمام، مدرسه، آب‌انبار و بخصوص کاروانسراها ساخته شد. بیشتر کاروانسراهای عام‌المنفعه احداث شده در این دوره، در مسیرهای بیابانی کرمان، یزد و حومه ساخته شده است (کیانی، ۱۳۹۳: ۱۰۳-۱۲۵). به طور کلی در عصر صفویه عوامل تجاری و مذهبی باعث رونق یک باره کاروانسراها شد. به طوری که ساخت ۹۹۹ کاروانسرا به دست شاه عباس، شاید اغراق

که گفته شد، کاروانسراهای ایران از نظر معماری متنوع بوده و معماران ایرانی از طرح‌ها و نقشه‌های گوناگونی برای ساخت کاروانسراها استفاده کردند که این تنوع باعث شده تا کاروانسراهای ایرانی به گروه‌های مختلفی تقسیم شوند (کیانی و کلایس، ۱۳۶۲: ۹-۱۰). کاروانسراها براساس معیارهایی نظیر نوع بنا، دوره ساخت، ابعاد، موقعیت جغرافیایی، نوع استقرار، مصالح به کار رفته، فنون سازه‌ای و دامنه تسلیهاتی که عرضه شده است می‌توان تقسیم بندی کرد اما به طور کلی و دقیق‌تر کاروانسراها براساس کاربردی به دو دسته شهری و برون شهری تقسیم می‌شوند (هیلن براند، ۱۳۹۳: ۳۳۸). کاروانسراهای برون شهری برای اسکان موقت مسافران مورد استفاده قرار می‌گرفت و کاروانسراهای درون شهری، محل مبادلات کالاهای بازرگانی بودند و مکانی برای استراحت مسافران نیز داشتند (سیرو، ۱۹۴۵: ۲۰۹).

کاروانسراها را براساس اقلیم می‌توان به سه دسته کاروانسراهای کاملاً پوشیده کوهستانی، کاروانسرا کرانه‌های پست خلیج فارس و کاروانسراهای حیاط دار مناطق مرکزی تقسیم کرد. از نظر معماری با این که طی قرن‌ها پیشرفت‌هایی از لحاظ فرم بنا در ساختمان کاروانسراها به وجود آمده و علیرغم شباهت زیادی که بین بناهای هرگروه دیده می‌شود ولی در جزئیات هر یک ویژگی‌هایی بچشم می‌خورد که از نظر تنوع حیرت آور است (کیانی و کلایس، ۱۳۶۲: ۹-۱۰).

کاروانسراهای حیاط دار مناطق مرکزی ایران که مهمترین و بهترین کاروانسراهای ایران در این دسته قرار می‌گیرند، خود از لحاظ معماری در چند دسته قرار می‌گیرند؛ کاروانسراهای مدور، کاروانسرای چند ضلعی حیاط دار، کاروانسرا با تالار ستوندار، کاروانسرای دو

آمیز باشد اما نشان از اهمیت ساخت این بنا در دوره صفویه است. کاروانسراهایی که بین قرون ۱۶ تا ۱۹ در ساخته شده است به کاروانسراهای شاه عباسی معروف است (کوهستانی و دیگران، ۱۳۹۶: ۷). کاروانسراهای این دوره، به لحاظ فرم و پلان چهار ایوانی، دارای حوض مرکزی، شاه‌نشین، گنبدخانه، حجره‌هایی رو به حیاط و آغل در اطراف حجره‌ها هستند. مصالح به کار رفته برای ساخت این کاروانسراها نیز خشت و آجر بوده. تزیینات معماری کاروانسراهای عصر صفوی و دوره‌های بعدی معمولاً گره چینی آجرها، گچ‌کاری، یزدی بندی، کاربندی، کاشی کاری، آئینه کاری و نقاشی در شاه‌نشین است (محمدپور، ۱۳۹۲: ۱۲).

از بررسی کاروانسراهای ایران چنین بر می‌آید که اساس معماری کاروانسراهای ایران، مانند سایر بناها تابع شیوه، سنت و سبک رایج بوده است. بنابر این معماری کاروانسراهای پیش از اسلام نیز تابع شرایط زمان خود بوده است. شیوه ساخت معماری کاروانسراها از گذشته تا کنون تغییر زیادی پیدا نکرده است. معمولاً سبک ایجاد کاروانسراها، باربندها و اطاق‌هایی است که پیرامون حیاط محصور ساخته می‌شده. اما در طرح و خصوصیات هرکدام، ویژگی‌های به چشم می‌خورد؛ چنانچه انواع سبک‌ها ساده تا کاروانسراهای بزرگ با طرح‌های جالب معماری در سرتاسر ایران پراکنده شده است (کیانی و کلایس، ۱۳۶۲: ۸). کاروانسراها بیشتر از بناهای دیگر تابع قاعده هستند و معمولاً نقشه مربع و مستطیل شکل دارند. کاروانسراها دارای یک سر در بزرگ پیش آماده مرتفع، برج‌های دیدبانی، طاق نما در دورتا دور حیاط کاروانسرا که فضای داخلی حیاط را تقسیم می‌کند، حجره‌هایی برای استراحت مسافران، اصطبل، انبار و طویله هستند (پورمحمد، ۱۳۹۲: ۱۰). همان طور

ورودی کاروانسرا از ضلع جنوب غربی است که با ۸ ایوانچه با طاق تیزه‌دار در دو طرف ورودی کاروانسرا، برای اقامت کاروانیان ساخته شده، یک شومینه در وسط ایوانچه‌ها و طاقچه‌ای بالای شومینه وجود دارد. پلان کاروانسرا مستطیل شکل و چهار ایوانی است. مساحت کلی آن نیز در حدود ۲۰۰۰ مترمربع و ورودی با پلان مربع و سقف گنبدی، درب ورودی را به حیاط کاروانسرا متصل می‌کند. در زیر گنبد دالان ورودی تزئینات آجری وجود دارد و در گوشه سازی‌های گنبد نیز کاربردی‌های آجری و گچی به همراه گچ‌بری مشاهده می‌شود. در دو طرف دالان ورودی پلکانی برای ورود به طبقه بالا و پشت‌بام وجود دارد. در بالای درب ورودی راهرویی برای اتصال طبقه فوقانی دو طرف دالان ورودی قرار گرفته است. دو اتاق قرینه دوطبقه و دو سکوی جلوی اتاق مشاهده می‌شود که به آن‌ها شاه‌نشین می‌گویند و در حیاط نیز در دو طرف دالان ورودی ایوانچه با یک اتاق پشتی وجود دارد.

پلان حیاط به صورت ۸ ضلعی نامنظم است (شکل‌های ۸ و ۹). در دو طرف حیاط مرکزی ۴ ایوانچه و یک ایوان به صورت قرینه با طاق تیزه دار دیده می‌شود که ایوان وسطی عمیق‌تر از سایر غرفه‌ها هستند و در انتهای آن‌ها یک اتاق ساخته شده است. در ضلع روبروی دالان ورودی دو ایوانچه در طرفین و یک ایوان در وسط وجود دارد که ایوان وسطی عمیق‌تر است. در انتهای هرکدام از آن‌ها یک اتاق یا انباری وجود دارد و در وسط تمامی ایوانچه‌ها یک شومینه یا بخاری در درون دیوار تعبیه شده است. حیاط مرکزی در گوشه‌ها شکست خورده و پلان مربع را به یک هشت‌ضلعی نامنظم تبدیل کرده، گوشه‌های حیاط به اسطبل‌ها منتهی می‌شود، در اطراف اسطبل‌ها ایوانچه‌هایی برای اسکان مسافران

ایوانی و چهار ایوانی و کاروانسرا با پلان متفرقه (کیانی و کلایس، ۱۳۶۲: ۱۳-۱۵). این کاروانسراها دارای بادگیرهایی بودند که در فصل تابستان هوای خنک را به داخل اتاق‌ها می‌رساندند (زالوآبی، ۱۳۹۲: ۱۵). این کاروانسراها اکثراً دارای یک حیاط مرکزی، دو یا چهار ایوان بزرگ در اطراف حیاط مرکزی هستند. این شکل درونگرا و محصور در مناطق گرم و خشک یک مزیت اقلیمی به حساب می‌آید؛ زیرا که پوسته خارجی بنا که به جز ورودی آن کاملاً بسته است، فضاهای داخلی بنا را در برابر بادهای کویری و شرایط نامساعد آب و هوایی حفظ می‌کند (عالی و دیگران، ۱۳۹۵: ۳). پلان کاروانسراها در مناطق گرم و خشک به صورت یک حیاط مرکزی و حجره در اطراف آن است و آغل در خارجی‌ترین لایه بنا قرار دارد. در ساخت این بناها از آجر و خشت استفاده شده است (پورمحمد، ۱۳۹۲: ۱۰).

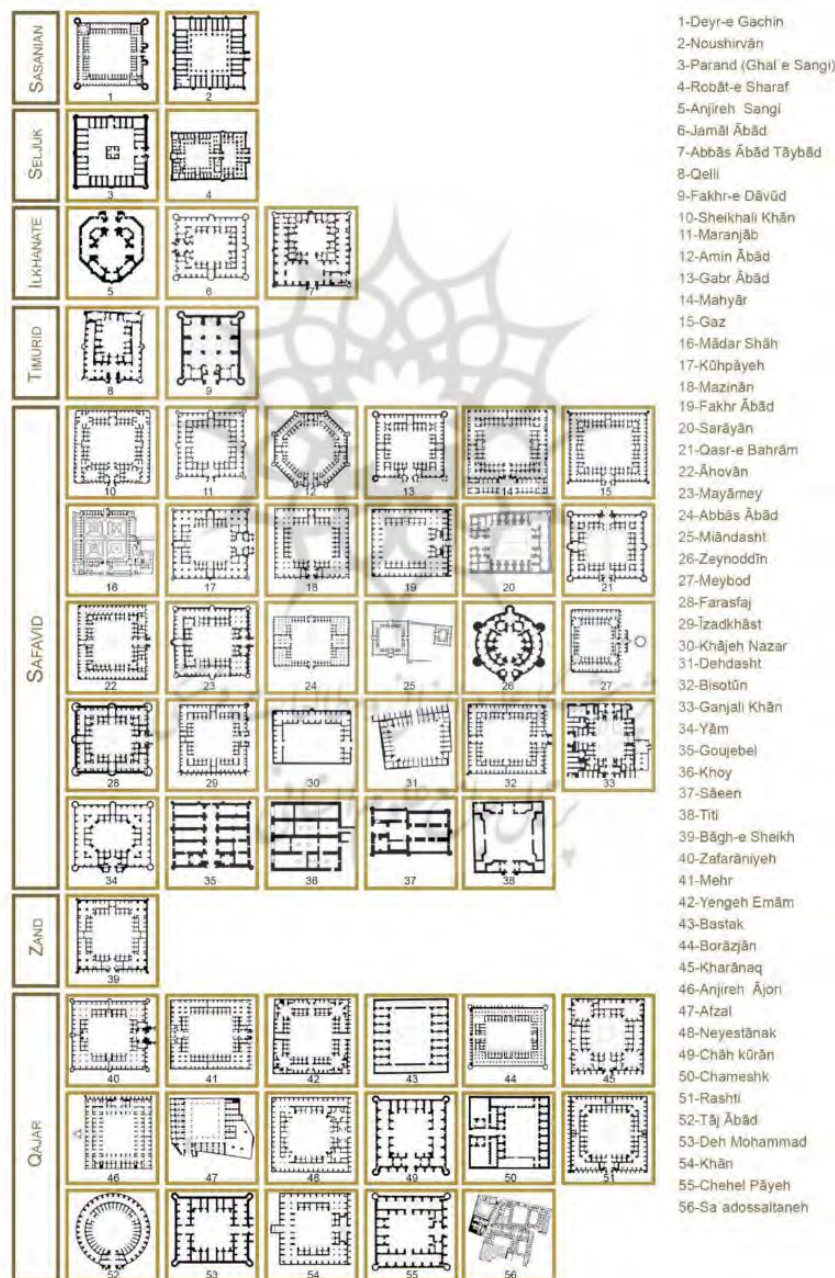
همان‌گونه که ذکر شد در بررسی‌های باستان‌شناسی شهرستان انار دو کاروانسرا شناسایی شد که در ادامه به توصیف و توضیح آثار یاد شده خواهیم پرداخت.

کاروانسرای آستانه

این کاروانسرا در محله سفلی انار و در ضلع شرقی امامزاده محمد صالح (ع) با جهت شمال شرقی - جنوب غربی بنا شده و در قدیم بر سر راه ارتباطی کرمان به یزد و اصفهان قرار داشته است (شکل ۷). در ضلع شرقی کاروانسرا بنایی نوساز موسوم به دارالتعلیم امامزاده قرار دارد. راه ارتباطی انار به تراب‌آباد و احمدآباد از حدود ۷۰ متری شرق کاروانسرا عبور می‌کند. جغرافیای کرمان اثر احمدعلی خان وزیری سازنده این بنا را محمدابراهیم ولد حاجی‌الله‌وردی کرمانی معرفی می‌کند (وزیری، ۱۳۷۷: ۲۹۶).

قدمت کاروانسرا بر اساس پلان معماری، شبیه به پلان‌های دوره صفویه است؛ اما در فهرست ثبت آثار ملی قدمت این بنا قاجاری ثبت شده است. این بنا در تاریخ ۱۰ دی ماه ۱۳۸۱ با شماره ۶۷۶۲ در فهرست آثار ملی ایران ثبت شده است. با توجه به شواهد موجود این کاروانسرا در دوره صفوی ساخته شده و در ادوار متاخر به خصوص در دوره قاجار مرمت و امروزه نیز کاملاً مرمت شده و با کاربری اقامتی، پذیرایی در حال استفاده است.

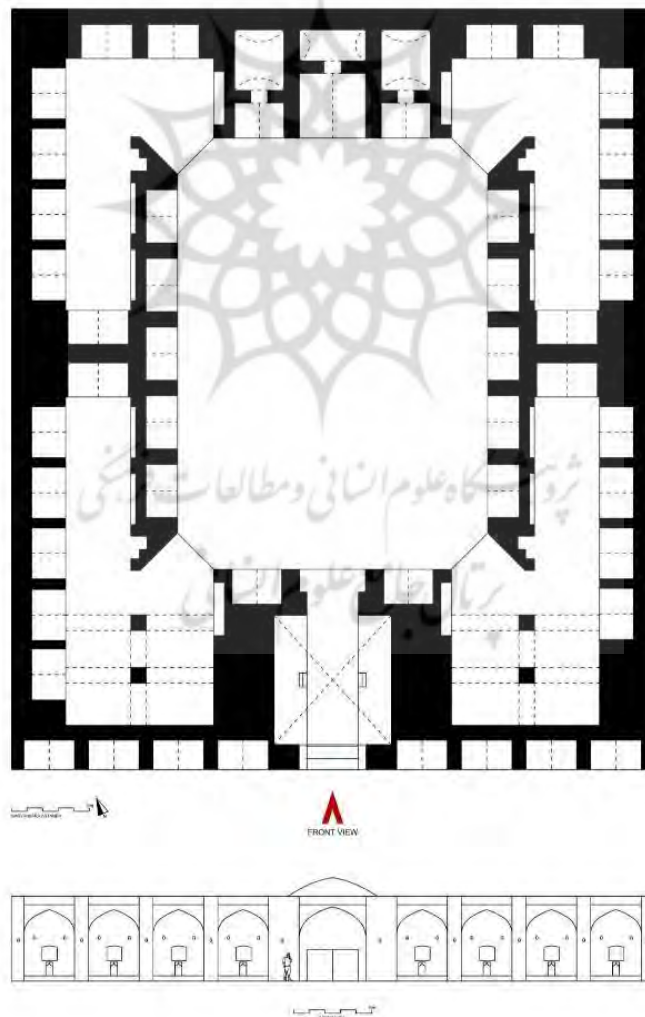
ساخته شده و در گوشه هر اسطبل یک توالت قرار دارد. در گوشه بیرونی سمت شرق کاروانسرا یک سازه شبیه به پشت‌بند وجود دارد که کاربری آن نامعلوم است. در دو طرف بالا و پایین تمامی ایوانچه‌های داخلی و بیرونی و همچنین ایوانچه‌های داخل اسطبل‌ها و درون دیوارهای بیرونی دور تا دور بنا سنگ‌هایی به نام آخیه برای بستن ستوران وجود دارد (شکل ۱۰).

شکل ۶: پلان کاروانسراهای ایران در ادوار مختلف تاریخی و لیست کاروانسراهای ثبت جهانی (UNESCO, 2021: 9).

شکل ۷: موقعیت کاروانسرای آستانه در شهر انار.

شکل ۸: پلان و نمای کاروانسرای آستانه (برداشت فنی: سپیده جمشیدی یگانه).

شکل ۹: تصاویر هوایی کاروانسرای آستانه (عکس هوایی: پور رشیدی و پرور، ۱۳۹۹).

شکل ۱۰: نمای شمالی کاروانسرای آستانه (نگارندگان).

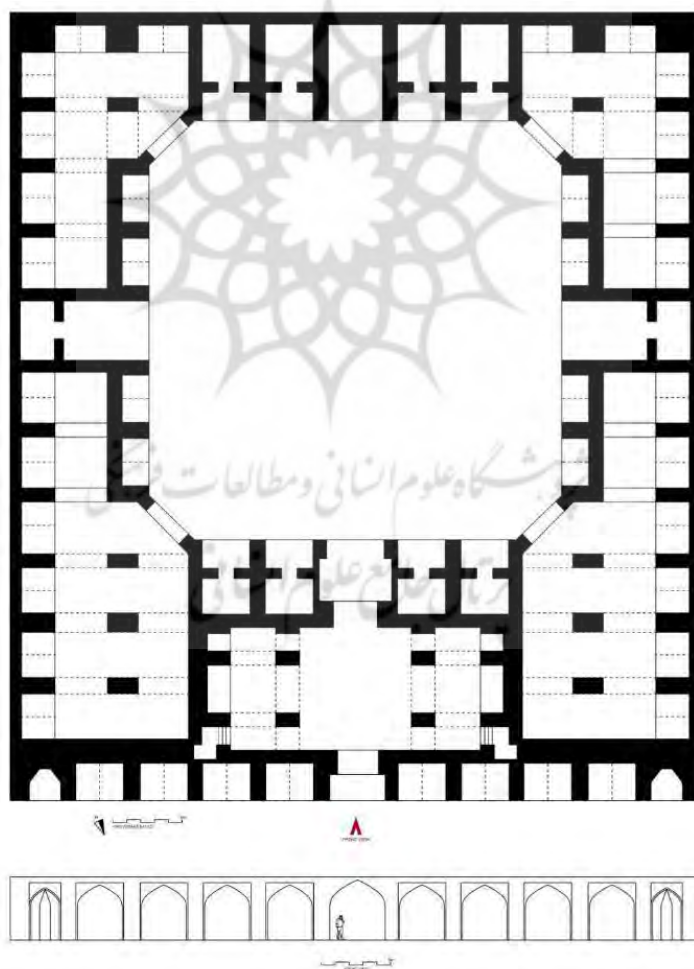
کاروانسرای بیاض

این بنا در دهستان بیاض، نزدیکی ضلع شمالی کارخانه پنبه و در فاصله ۱۵۰ متری شمال راه ارتباطی کرمان به انار قرار دارد؛ و در حدود ۲۵ کیلومتری غرب شهر انار واقع شده و در تاریخ ۲۷ مرداد سال ۱۳۸۲ با شماره ۹۵۶۳ در فهرست آثار ملی ایران ثبت شده است (شکل ۱۱). پلان این بنا چهار ایوانی و در جهت شمال شرقی - جنوب غربی ساخته شده، مساحت کلی آن نیز در حدود ۲۵۰۰ مترمربع، طول آن ۵۱ متر و عرض آن ۵۰ متر است. تمامی سقف‌های کاروانسرا گنبدی‌اند و ورودی بنا از سمت شمال شرقی است. در دو طرف ورودی ایوانچه‌هایی برای اقامت کاروانیان وجود دارد. یک ورودی سر باز دارد که به وسیله دالانی به حیاط مرکزی راه پیدا می‌کند. در سمت غرب ورودی یک پلکان برای دسترسی به فضای مسکونی بالا و پشت بام وجود دارد و فضای بالا دارای یک طاق بزرگ جناغی در وسط و در دو طرف آن دو طاق کوچک‌تر دیده می‌شود. در دو طرف دالان ورودی دو ایوانچه در دو طرف وجود دارد که به اتاق‌های پشتی راه دارند (شکل‌های ۱۲ و ۱۳).

ضلع روبروی دالان ورودی نیز قرینه است ولی ایوان اصلی آن فروریخته و در جهت‌های جنوب شرقی و شمال غربی نیز یک ایوان در وسط و دو ایوانچه در اطراف دیده می‌شود که ایوان ضلع جنوب شرقی نیز فروریخته است. فضای پشت ایوان سمت شمال غربی فضایی دو طبقه وجود دارد که طبقه بالایی ارتفاع کمی دارد. در اطراف همه ایوان‌ها، ایوانچه‌ها و اتاق‌ها؛ طاقچه‌هایی با فرم هلالی و شومینه وجود دارد. حیاط مرکزی در گوشه‌ها شکست خورده و پلان مربع را به یک هشت‌ضلعی نامنظم تبدیل کرده، گوشه‌های حیاط به اسطبل‌ها منتهی می‌شود، در اطراف اسطبل‌ها ایوانچه‌هایی برای اسکان مسافران ساخته شده است. این اسطبل‌ها در وسط دارای سکوهایی هستند که احتمالاً حیوانات در اطراف آن قرار داشته‌اند و در اطراف آن اخیه وجود دارد. مصالح ساخت کاروانسرا آجر، گل، گچ و قدمت این بنا صفوی - قاجار است. مرمت‌های مختلفی در ادوار گوناگون در این بنا صورت گرفته و اخیراً نیز مرمت‌های متفاوتی با شیوه‌های گوناگون در بنا انجام شده است. بنا در حال حاضر بلا استفاده و به صورت متروکه، رها شده است.

شکل ۱۱: موقعیت کاروانسرای بیاض.

شکل ۱۲: پلان و نمای کاروانسرای بیاض (برداشت فنی: سپیده جمشیدی یگانه).

شکل ۱۳: تصاویر هوایی کاروانسرای بیاض (عکس هوایی: پور رشیدی و پرور، ۱۳۹۹).

شکل ۱۴: نماهای مختلف کاروانسرای بیاض (نگارندگان).

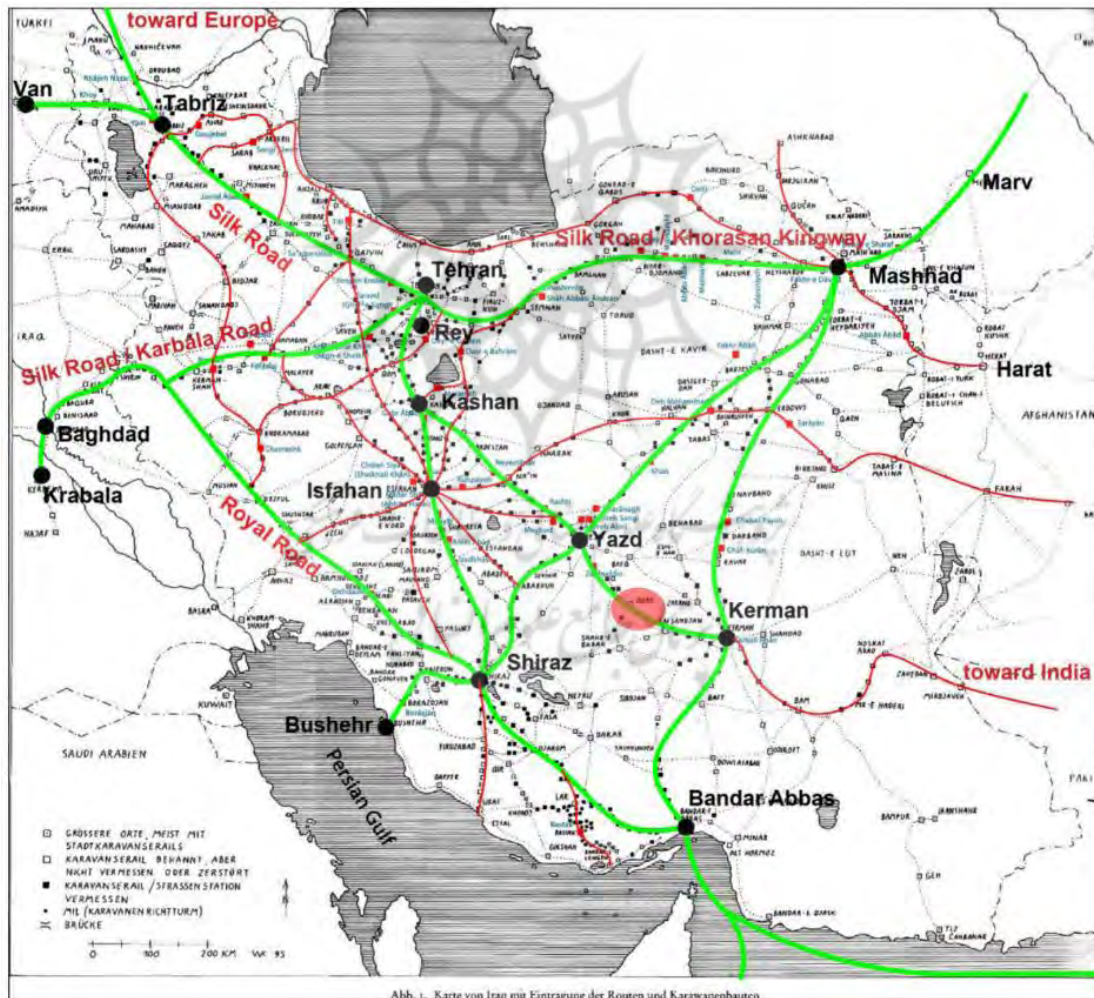
نتیجه‌گیری

بناهای تاریخی متعددی، عموماً از دوره‌های متأخر اسلامی طی این بررسی شناسایی شد که در این میان دو کاروانسرای آستانه و بیاض شناسایی شد. این دو کاروانسرا مستطیل شکل، حیاط مرکزی، ایوان و ایوانچه

انار یکی از شهرستان‌های شمالی استان کرمان است که در سال ۱۳۹۹ مورد بررسی باستان‌شناسی قرار گرفت. طی این بررسی ۱۲۰ اثر فرهنگی - تاریخی شناسایی شد.

کاروانسرای آستانه و بیاض در این منطقه شده است. علاوه بر کاروانسرا، وجود آب انبارهای متعدد در منطقه نیز می‌توانسته آب مورد نیاز کاروانیان را در بیابان‌های مرکزی ایران، فراهم نماید. قنات و تجارت، دو عامل اصلی در شکل‌گیری و رونق شهرهای مرکزی ایران که در اقلیمی بیابانی و خشک قرار دارند، است. وجود کاروانسراها و تسهیل امر تجارت، منجر به آبادانی شهرهای پیرامون مسیر بوده و به عنوان شاهراهی برای انتقال مواد مورد نیاز، اخبار و دانش در طول مسیر خود بوده است.

و غرفه‌های پیرامون متعلق به دوره صفویه هستند که در دوره‌های بعدی به صورت کامل مرمت شده‌اند. موقعیت جغرافیایی شهرستان انار فی ما بین مراکز تجاری اصلی در مرکز ایران (شکل ۱۵) یعنی یزد، کرمان و فارس در ادوار تاریخی موجب شده که این محل با توجه به شرایط خشک و بیابانی منطقه برای گذر کاروانیان، اهمیت بسزایی داشته باشد. لزوم ساخت مراکز اقامتی در میانه راه یزد به کرمان، منجر به ساخت این دو کاروانسرا در این بین شده است. همان گونه که در شکل ۱۵ نیز مشخص شده است، انار در میانه یکی از جاده‌های اصلی ارتباطی - تجاری ایران قرار گرفته و این عامل منجر به ساخت دو

شکل ۱۵: مسیرهای تجاری اصلی و فرعی و محل قرارگیری کاروانسراها در ایران (UNESCO, 2021: 4)، موقعیت کاروانسراهای انار در مرکز تصویر با رنگ قرمز مشخص شده.

سپاسگزاری

از همکاری آقایان پوررشیدی و پرور، کارمندان بخش‌داری انار، برای عکاسی هوایی از آثار در سال ۱۳۹۹ بی‌اندازه سپاسگزاریم.

منابع

استان کرمان. تهران: کتابخانه پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).

فرشچی، حمیدرضا، حاجی زمانی، مهدی (۱۳۹۸). بررسی کاروانسراهای ایران و بناهای وابسته به آن، معماری شناسی، ۲ (۷)، ۱-۱۳.

کیانی، محمد یوسف (۱۳۷۹). معماری ایران در دوره اسلامی. تهران: سمت.

کیانی، محمد یوسف (۱۳۹۳). تاریخ هنر و معماری ایران در دوره اسلامی. تهران: سمت.

کیانی، محمد یوسف، کلایس، ولفرام (۱۳۶۲). فهرست کاروانسراهای ایران. تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی و سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.

گذار، آندره (۱۳۹۵). هنر ایران. تهران: یساولی.

مرادی غیاث‌آبادی، رضا (۱۳۹۱). فرهنگ‌نامه ایران باستان. تهران: انتشارات رضا مرادی غیاث‌آبادی و پژوهش‌های ایرانی.

مستوفی بافقی، محمد مفید بن محمود (۱۳۸۵). جامع مفیدی. به کوشش ایرج افشار. جلد ۳. تهران: ناشر اساطیر.

مقدسی، محمد بن احمد (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم. ترجمه علینقی منزوی. تهران: کومش.

منشی کرمانی، خواجه محمدامین، باستانی پاریزی، محمدابراهیم (۱۳۹۱). جغرافیای ایالت کرمان در عهد ناصری. مرکز کرمان شناسی. سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

ناشناس (۳۷۲). حدود العالم من المشرق الی المغرب. به کوشش منوچهر ستوده. ناشر کتابخانه طهوری. تهران.

نوراللهی، علی (۱۳۹۹). بررسی باستان‌شناسی کاروانسرای خانک در مسیر کوهستانی تفرش به ساوه. ایران ورجاوند، ۳ (۵)، ۴۷-۷۳.

ابن حوقل، ابوالقاسم محمد (۱۳۶۶). سفرنامه ابن حوقل (ایران در صورہ الارض). تهران: انتشارات امیرکبیر.

ابن خردادبه، عبیدالله بن عبدالله (۱۳۷۱). مسالک و ممالک. ترجمه سعید خاکرند. تهران: مؤسسه مطالعات و انتشارات تاریخی میراث ملل؛ مؤسسه فرهنگی حنفا.

اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۴۰). مسالک الممالک. به کوشش ایرج افشار. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

باستان پاریزی، محمدابراهیم (۱۳۴۴). خاتون هفت قلعه. تهران: چاپخانه فارسی.

سیرو، ماکسیم (۱۹۴۹). کاروانسراهای ایران و ساختمان‌های کوچک. ترجمه عیسی بهنام. تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.

شانواز، بلال، خاقانی، راضیه (۱۳۹۴). کاروانسراهای ایران زمین. تهران: پازینه.

صبوری زالو آبی، آرش (۱۳۹۲). تاریخچه کاروانسرا. تاریخ پژوهی، ۵۵، ۱۴۵-۱۸۲.

عزیزی خرائقی، محمد حسین، جمشیدی یگانه، سپیده (۱۴۰۲). آثار تاریخی انار. بررسی‌های باستان‌شناسی شهرستان انار. استان کرمان. تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

عزیزی خرائقی، محمد حسین، جمشیدی یگانه، سپیده (۱۳۹۹). بررسی‌های باستان‌شناسی شهرستان انار.

وزیری، احمدعلی خان (۱۳۷۷). *جغرافیای کرمان*.
ویراستار: محمدابراهیم باستانی پاریزی. تهران: انجمن
آثار و مفاخر فرهنگی.

هیلن براند، رابرت (۱۳۹۳). *معماری اسلامی: شکل*.
کارکرد و معنی. تهران: روزنه.

UNESCO, World Heritage Convention.
2021. "The Persian Caravanserai " for
inscription on the World Heritage List
(Interim Report and Additional
Information),

[https://whc.unesco.org/en/list/1668/docume
nts/](https://whc.unesco.org/en/list/1668/documents/) (Retrieved at 09 Oct 2023).

